

AMASYA İLİ GÜMÜŞHACIKÖY İLÇESİ VE GÜMÜŞ NAHİYESİNDEN ÜÇ HAMAM

KÖPRÜLÜ MEHMET PAŞA HAMAMI (BÜYÜK HAMAM)

Hamam, Amasya, Gümüşhacıköy İlçesi, Ekin Pazarı Mevkii, Ekin Pazarı Sokak Hacı Nadir Baba Türbesi'nin karşısında yer almaktadır.

Yapı 1658 yılında Köprülü Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır¹. İç kısımda bazı değişiklikler geçiren hamam, günümüzde sağlam durumda işlevini sürdürmektedir.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan hamam, kare planlı soyunmalık, enine dikdörtgen planlı ılıklik, enine uzanan ortası kubbeli ve iki kemerle ayrılan yan bölümleri tonozlu bir sıcaklık ile buraya açılan kare planlı iki halvet hüccresinden oluşmaktadır (Şekil: 1; Resim: 1).

Yapı moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümünün beden duvarlarında moloz taşlar bir sıra tuğla ile çerçevelelenerek kasetleme tekniği uygulanmış; ılıklik bölümünün beden duvarlarında altta moloz taş, üstte tuğla; kubbe kasnağında ise yukarıya doğru sırasıyla üç, iki ve bir dizi tuğla hatıl arasında moloz taş örgü kullanılmıştır. Ayrıca yapı köşelerinde kesme taş ve mermer blokları kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Hamam günümüzde, güney ve batı cephesi hariç binalarla çevrili olduğundan, kübik soyunmalık bölümü ve bunun üzerini örten kubbe ile algılanmaktadır. Sekizgen bir kasnak üzerine oturan kubbe, beton ile sivanmış, geçiş sistemini oluşturan trompların üçgen biçiminde dışa yansıyan örtü kısmı ise alaturka kiremitle kaplanmış (Resim: 2).

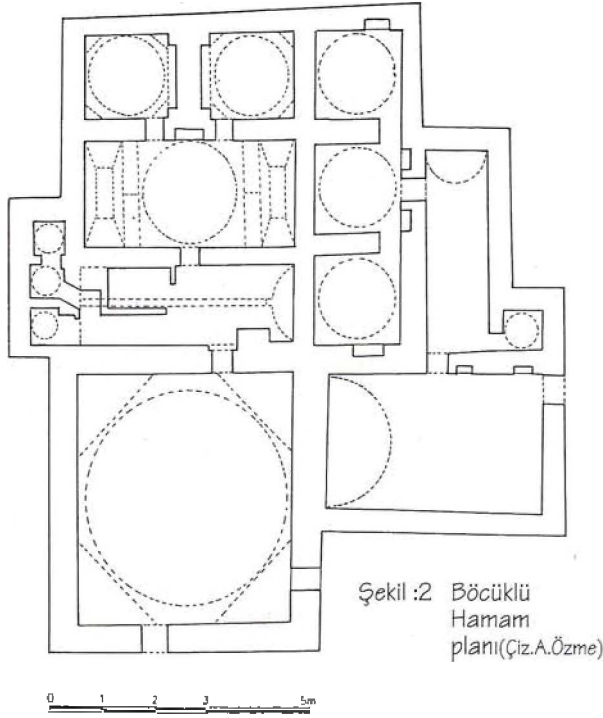
Yapıya giriş, soyunmalık bölümünün güney cephesinde, eksenin batısında ve zemin seviyesi altında kalan, kademeli, yüksek yarım daire kemerli kapı ile sağlanmış, düzgün kesme taş örgü kapı kemeri, tuğla örgü ikinci bir kemer ile kuşatılmıştır. Bu kemerin hemen üzerinde dikdörtgen biçimli, mermer bir levhaya kabartma olarak, sülüsle yazılmış bir kitabe yerleştirilmiştir. Kitabe, Köprülü Mehmet Paşa'nın torunlarından Ahmet Paşa'nın oğlu Baki Bey tarafından, bu hamamın yanına ilave edilen² ikinci bir

hamamın inşa kitabesidir. Kitabenin üzerinde dışa taşan küçük bir sundurma, kapı açıklığını gölgelemektedir (Resim: 1). Güney ve batı cephenin üst seviyesinde, cephe akslarına tuğla ile örülmüş, sivri formda birer hafifletme kemeri, altına kesme taşlarla örülmüş, sivri kemerli birer pencere açılmıştır (Resim: 3).

Cepheler ve kubbe kasnağı, iki sıra kirpi saçak ile sınırlandırılmış, fakat kirpi saçak sıraları yer yer bozulmuştur. Ayrıca kasnağın cephelere denk gelen yüzeyi ile cephe arasında kirpi saçak devam ettirilmemiş ve böylece iki yüzeyin bütünlüğü sağlanmıştır (Resim: 3).

Soyunmalık bölümüne iki basamaklı merdiven ile inilmektedir. Doğu duvarda eksene göre güneyde açılmış bir kapı ile yapıya sonradan eklenmiş bir havlu kurutma mekânına girilir. Kuzey duvarında ise eksenin batısında, ılıklik bölümüne geçişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Duvarlar geç dönemde ahşap ve fayanslarla kaplanmış, önlerine de beton sekiler yapılmıştır. Mekânın ortasında, sekizgen bir kaide üzerine oturan ve dıştan sekizgen, içten silindirik gövdeli bir havuz yer alır. Bu bölümün üzerini, ön yüzü sivri kemerli, dilimli tromplarla geçilen ve etek kısmı bir sıra kaval silme ile sınırlandırılmış kubbe örtmektedir. Tromp aralarına sağır yarım daire kemerler yerleştirilmiş, kuzeydeki kemer hariç, diğerlerinin ortasına da, dış cephelerde, üst seviyede bulunan pencereler açılmıştır. Ancak dışta sivri kemerli yapılan pencereler içte dikdörtgen biçime dönüştürülmüştür. Doğu duvardaki pencere, cepheye sonradan birleştirilen ikinci bir hamam tarafından kapanmıştır.

ılıklik bölümü, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Güney duvarında, eksenin batısında bulunan duvara bitişik payanda ile duvar asimetric iki bölüme ayrılmıştır. Mekânın batısına ise geç dönemde, yaklaşık 2 m. yükselen duvarlarla, tuvalet ve temizlik mekânları yapılmıştır. Temizlik mekânının üzeri açık bırakılmış, tuvaletlerden güneydeki ikisi pandantif, kuzeydeki ise tromplarla geçilen birer beton kubbe ile örtülmüştür.

Şekil :1 Köprülü Mehmet Paşa Hamamı planı(Çiz.A.Özme)

İlklık bölümünün üzeri güney duvardaki kapının batısında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan sivri takviye kemeri ile iki kısma ayrılmış, her iki bölüm de birer aynalı beşik tonoz ile örtülmüştür. Tonoz aynalarına doğuda üç, batıda bir adet olmak üzere dört fil gözü yerleştirilmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan sıcaklık bölümü, kuzey duvarında, eksenin iki yanına yerleştirilmiş birer kapı ile halvet hücrelerine açılmaktadır. İki kapı arasında bulunan duvar yüzeyine, dikdörtgen biçimli bir niş, mekânın ortasına da köşeleri pahlanmış dikdörtgen biçimli bir göbek taşı yerleştirilmiştir. Örtü sistemi iki yanda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir sivri kemer ile üç bölüme ayrılmış; orta bölüm pandantiflerle geçilen kubbe, yan bölümler ise aynalı çapraz tonoz ile örtülmüştür. Yan bölümler, aynaların merkezinde bulunan birer; orta bölüm ise merkezdeki büyük, dokuz fil gözü ile aydınlatılmıştır.

Halvet hücreleri kare planlıdır. Bu mekânların üzeri tromplarla geçilen ve merkezlerinde birer fil gözünün yer aldığı kubbe ile örtülmüştür. Doğudaki halvetin batı, batıdaki de doğu duvarında büyük boyutlu, sivri kemerli birer niş bulunmaktadır.

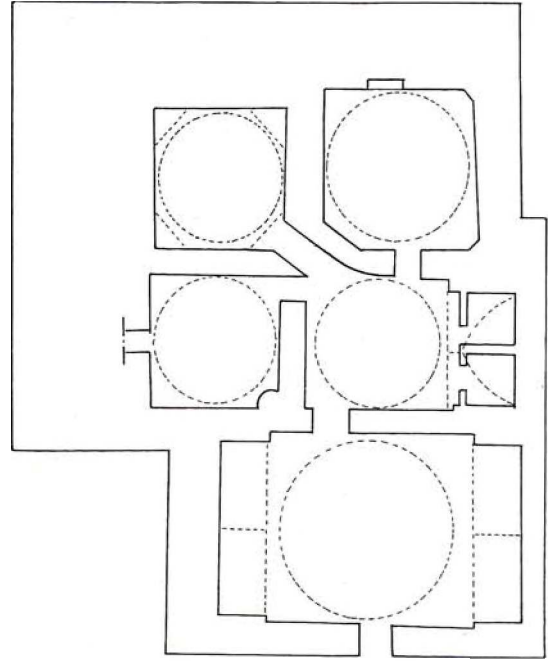
Hamamın külhanı, halvet hücrelerinin alt kısmında yer alır. Tuğlarla örülen sivri kemerli bir niş içerisinde dikdörtgen biçimli külhan ağızı bulunmaktadır (Resim: 4).

BÖCÜKLÜ HAMAM

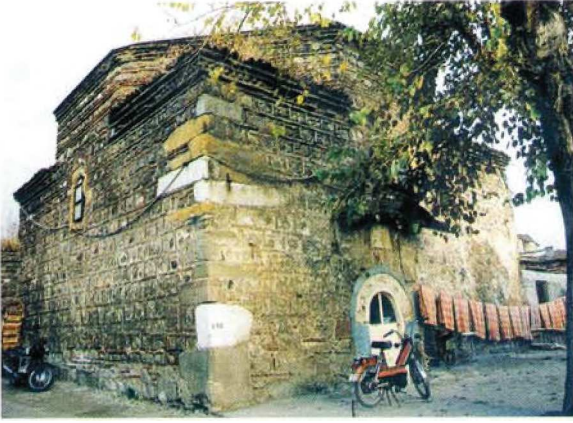
Yapı, Amasya, Gümüşhacıköy İlçesi, Ekin Pazarı Mevkii, Büyük Hamam'ın doğusuna bitişik durumdadır. Hamamın yapım tarihi ve banisi bilinmemektedir. Ancak Hüseyin Hüsameddin'in H. 1170 (M.1756) yılında Köprülü Mehmet Paşa'nın torunlarından, Hafız Ahmet

Paşa'nın oğlu Abdülbaki Bey tarafından ilave ettirildiğini belirttiği hamam bu olmalıdır³. Bu durumda, Büyük Hamam'ın giriş kapısı üzerinde bulunan ve dikdörtgen mermer bir levha üzerine sülüs hatla yazılan kitabe, Böcüklü Hamam'ın inşa kitabesi olmalıdır.

İçinde bazı değişiklikler yapılan yapı, günümüzde sağlam durumda işlevini sürdürmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan hamam, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı soyunmalık, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ılık ve aynı aks üzerine yerleştirilmiş, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı sıcaklık ile iki halvet hücrelerinden oluşmaktadır (Şekil: 2; Resim: 5). Yapı günümüzde binalarla çevrili olduğundan, sadece soyunmalık bölümü görülmektedir. Bu kısım moloz taşlarla örülmüş; üst seviyede birkaç sıra tuğla dizisi yer almıştır. Soyunmalık bölümü doğu cephede, üst seviyede bulunan ve kesme taş sövelere sahip dikdörtgen biçimi bir pencere ile aydınlatılmış, bu cephe bir sıra kirpi saçak ile sınırlandırılarak üzeri, kiremitlerle kaplı, beşik çatı ile örtülmüştür. Yapıya giriş soyunmalık mekânının doğu cephesinde, eksenin kuzeyinde bulunan düz atklılı kapı ile sağlanmıştır. Mekânın doğu duvarında, yaklaşık eksenin üst seviyede, yarım daire kemerli niş içine açılmış dikdörtgen biçimli bir pencere, kuzey duvarda eksenin doğusunda, zeminden yaklaşık 70 cm. yükseklikte dikdörtgen biçimli iki niş, nişlerin batısında ılık mekânına geçişi sağlayan bir kapı ile mekânın ortasında bir şadırvan bulunmaktadır. Eşkenar dörtgen biçimli şadırvanın kuzeydoğu yüzüne dikdörtgen biçimli bir yalak eklenmiştir. Geç dönemde duvarlar fayansla kaplanmış, önlerine de sekiler yerleştirilmiştir. Mekânın üzeri doğu-batı

Şekil :1 Tekke Hamamı planı(Çiz.A.Özme)

Resim : 1

doğrultusunda atılmış beşik tonoz ile örtülmüş, tonozun yatay aksına üç fil gözü açılmıştır. İllik bölümü kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, güney duvarda, batı köşede bulunan yarım daire kemerli kapı ile soyunmalık, batı duvarda eksenin kuzeyinde bulunan yine yarım daire kemerli kapı ile de sıcaklık ve halvet hücrelerine açılmaktadır. Mekânın güneyi, belli bir seviyeye kadar yükselen duvarlar ile bölümlenmiştir. Doğuya, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı tuvalet, bunun batısına doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı temizlik mekânı yapılarak, üzerleri açık bırakılmıştır. Kuzey ve doğu duvarı önünde yaklaşık 45 cm. yüksekliğinde seki bulunan mekânın üzeri, kuzey-güney doğrultusunda beşik tonoz ile örtülmüş, aynı aks üzerine üç büyük fil gözü yerleştirilmiştir.

Kuzeyden-güneye aynı aks üzerinde bulunan sıcaklık ve iki halvet hücreleri, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olup, eş biçimde düzenlenmiştir. Sıcaklık mekânı güney duvarda, doğuda, güneydeki halvet hücreleri ise kuzey duvarda doğuda yer alan yarım daire kemerli bir kapı ile aralarında bulunan diğer halvet hücrelerine açılmıştır. Bu hücrenin doğu duvarındaki yarım daire kemerli kapı ile de ılık mekânına geçiş sağlanmıştır. Bu kapının iki yanında, zeminden yaklaşık 50 cm. yükseklikte dikdörtgen biçimli birer niş vardır. Ayrıca sıcaklık mekânının kuzey duvarı ile güneydeki halvet hücrelerinin güney duvarında zeminden yaklaşık 50 cm. yükseklikte, yarım daire kemerli birer niş ile sıcaklık mekânının doğu duvarında üst seviyede, su deposuna açılan dikdörtgen biçimli bir pencere yer almıştır. Ortadaki halvet hücrelerinin kuzey, güney ve batı, diğer mekânların ise dört duvarı önüne, yaklaşık 20 cm. yüksekliğinde sekiler yapılmış, üç mekânda da, kuzey, güney ve batıdaki sekilerin üzerinde yaklaşık ekseninde birer kurna yer almıştır. Sıcaklık mekânı ile güneydeki halvet hücrelerinde batı ve güney, aradaki halvet hücrelerinde ise güney duvar önünde bulunan kurnalar dıştan, ön köşeleri pahlandırılmış dikdörtgen, içten yuvarlak, diğerleri ise köşeleri dışa bombeli daire biçimindedir. Sıcaklık mekânında batı duvar önünde bulunan kurna devşirme malzeme olup, ön yüzü çiçek ve çark-ı felek motifi ile bezelidir. Mekânların üzeri, köşelerdeki tromp ve trompların arasına atılan sivri kemerlerin arasındaki yüzeyleri dolduran pandantiflerle çapılan birer kubbe ile örtülmüştür.

Resim : 2

Hamamın külhanı doğu cephede, eksenin kuzeyinde zemin seviyesinin altında bulunmaktadır. Tuğla ve kaba yonu taş ile örülmüş yarım daire kemerli bir niş içerisinde, dikdörtgen biçimli külhan ağız yer almaktadır.

Hamamın İnşa Kitabesi:

تاریخ حمام جدید

بناسیتا سبب باقی بک ابن احمد بشا - وزیر ابن وزیر ابن وزیر ابن

گرم بخش

بنانک ناظری اولان بو الهی قیل بو بئندکی الزمری خشی

دیددی تاریخیندی فکر ایللیب سید بو حمامک - بئک کبی بو دنیادا

وقف و خیر ورمی خاشی

تاریخ دیگر

فان کنتم جنبا فاطهرو بالماء فیهی ۱۷۵۶

Transkripsiyonu⁴

Binasına sebep Baki Bey İbn Ahmet Paşa-Vezir İbn Vezir İbn Vezir İbn Kerembahşa.

Binanın nazırı olan bu- ilahi kıl bu bendeni ez-zümre-i hüşya Didi tarihi fikr eyleyüp seyyid bu hamamın- Bunun gibi bu dünyada vakıf ve hayır var mı haşa.

Tarihi değer.

Fe in küntum cünüben fe'tahharu bil' mai fihri. 1756

TEKKE HAMAMI (SELÇUKLU HAMAMI)

Hamam Amasya, Gümüş Nahiyesi, Camii Kebir Mahallesi, Çay Sokak, No.21'de bulunmaktadır. Yapının inşa tarihini ve banisini gösteren yazılı bir belge yoktur, ancak 1367 yıllarında Gümüş'te yaşayan ve hamamın güneyindeki tekkeyi de yaptırdıkları belirtilen Ahi İbrahim Basri ve oğlu Ahi Burak tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir⁵. Geç dönemde, iç kısımda bazı değişiklikler geçiren yapı, günümüzde sağlam durumda işlevini sürdürmektedir.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan hamam, her biri kubbe ile örtülü soyunmalık, ılık ve ılıklığa açılan sıcaklık ile iki halvet hücrelerinden meydana gelmiştir.

Kuzeye sonradan bir avlu ilave edilmiştir (Şekil: 3). Yapının duvar örgüsünde moloz taş kullanılmıştır (Resim: 6). Moloz taşlar kuzey cephe dışında çimento

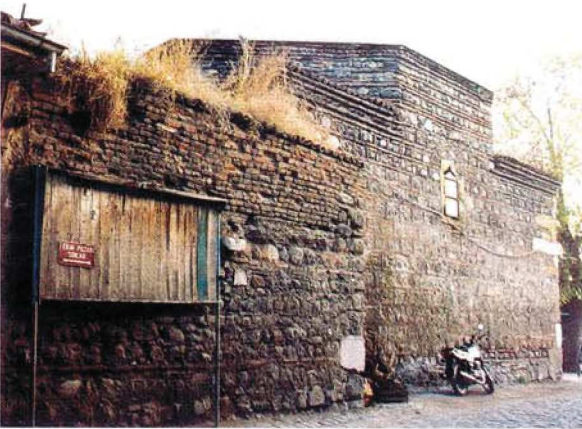
harç ile derzlenerek, derz yüzeyleri çiziklerle belirlenmiştir.

Kuzey cephe dışında zemin seviyesi yükselmiş; beden duvarlarının bir bölümü toprak altında kalmıştır. Mekânların üzerini örten kubbeler ile birlikte tüm örtü sistemi beton harç ile sıvanmıştır. Soyunmalık bölümünün üzerini örten kubbe sekiz cepheli bir aydınlatma feneri yer almış, fenerin ana eksenlerine, ahşap çerçeveli küçük pencereler açılmıştır.

Kuzey bölüme eklenen doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı avluya, batı cephesinde, kuzey uçta bulunan düz atkılı kapı ile geçilmekte, kapının önündeki beş basamaklı merdiven ile de avluya inilmektedir. Yapıya giriş ise soyunmalık mekânının kuzey cephesinde, eksenin batısındaki düz atkılı kapıdan sağlanmıştır.

İki basamaklı merdiven ile inilen soyunmalık mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, doğu ve batı duvarında büyük boyutlu, sivri kemerli derin birer niş, güney duvarında eksenin doğusunda ilikliğe geçişi sağlayan yarım daire kemerli bir kapı bulunmaktadır. Duvarların önüne, güneydeki kapının batısından başlayan ve doğudaki nişin güney kanadında sonlanan yüksek sekiler yerleştirilmiştir. Mekânın üzeri pandantiflerle geçilen ve merkezinde sekiz köşeli bir aydınlatma feneri bulunan kubbe ile örtülmüştür. İliklik mekânı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır, batı duvarında sivri kemerli, büyük boyutlu, derin bir niş, güney duvarında eksenin batısında ve doğu uçta sıcaklık, kuzey duvarda da doğu uçta soyunmalık mekânına açılan yarım daire kemerli birer kapı bulunmaktadır. Niş, geç dönemde duvarlarla bölümlenerek doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı iki mekân oluşturulmuş, kuzeydeki tuvalet, güneydeki temizlik mekânı olarak değerlendirilmiştir. Yine geç dönemde, güneybatı köşesine önünde dikdörtgen biçimli bir yalağı bulunan çeşme eklenmiş, mekânın üzeri, köşe üçgenleri ile geçilen bir kubbe ile örtülerek, kubbeye merkezdeki büyük, dört fil gözü açılmıştır.

Kuzeybatı köşedeki pahlanma dışında, kare planlı olan sıcaklık bölümü, batı duvarda, güney uçta bulunan yarım daire kemerli kapı ile ilikliğe, doğu duvarda, üst seviyede, yaklaşık eksende, dikdörtgen biçimli bir pencere ile de su deposuna açılmaktadır. Duvarların

Resim : 3

Resim : 4

önüne, kapının kuzeyinden içe şevli bir şekilde başlayan ve güney duvarın batısında daralarak sonlanan yaklaşık 20 cm. yüksekliğinde sekiler ile, sekilerin üzerinde, kuzey ve doğu duvar önünde, yaklaşık eksende birer kurna yer almaktadır. Her ikisinin de iç kısmı yuvarlak olan kurnalardan kuzeydeki dıştan altı cepheli, diğeri ise ön yüzü yuvarlatılmış, üç cephelidir. Mekânın üzeri üçgen kuşakla geçilen bir kubbe ile örtülmüştür. Güneydoğu köşesindeki halvet hücre si kare planlıdır. Kuzeybatı köşesindeki yarım daire kemerli kapı ile ilikliğe, doğu duvarında üst seviyede yaklaşık eksende bulunan ince-uzun dikdörtgen biçimli küçük pencere ile de su deposuna açılır. Kuzey ve batı duvarda, üst seviyede, eksende sivri kemerli birer niş ve tüm duvarların önünde 20 cm. yüksekliğinde sekiler bulunmaktadır. Sekilerin üzerinde, doğu ve güney duvar ekseninde içleri yuvarlak, dışları beş cepheli birer kurna yer almıştır. Duvarlar zeminden yaklaşık 1.32 m. yükseklikte hafifçe çıkıntı yapmakta, bu çıkıntı doğu duvardaki pencere üzerinde dikdörtgen bir çerçeve oluşturmaktadır. Mekânın üzerini örten kubbeye geçişi sağlayan tromplar, bu çıkıntıların seviyesinden başlamaktadır. Mekân, kubbeye yer alan ve merkezdeki büyük, dört fil gözü ile aydınlatılmıştır.

Güneydeki halvet hücre si, güneydoğu köşesi hariç, diğer köşelerdeki pahlanma dışında kare planlı olup, kuzey duvarda, eksende yarım daire kemerli kapı ile ilikliğe açılmaktadır. Güney duvarında, yaklaşık eksende, zeminden 65 cm. yükseklikte, kademeli sivri kemerli bir niş bulunur. Tüm duvarların önünde de 20 cm. yüksekliğinde sekiler yer alır. Doğu, batı ve güneyde, sekilerin üzerine dıştan beş cepheli, içten yuvarlak biçimli birer kurna, mekânın ortasına da, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen biçimli ve köşeleri pahlı, yaklaşık 30 cm. yüksekliğinde bir göbek taşı yerleştirilmiştir. Mekânın üzeri tromplarla geçilen bir kubbe ile örtülmüş, tromp aralarına sağır sivri kemerler atılmıştır.

Yapının doğusuna birleştirilmiş su deposu, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. İki adet sivri kemer ile takviye edilen, sivri beşik tonoz ile örtülmüştür.

DEĞERLENDİRME

Anadolu Türk mimarîsinde yaygın olarak görülen hamamlar, bir külliye nin parçası ya da müstakil yapılar

halinde inşa edilmiş; kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı bölümler içeren çifte hamam veya tek hamam biçiminde yapılmışlardır.

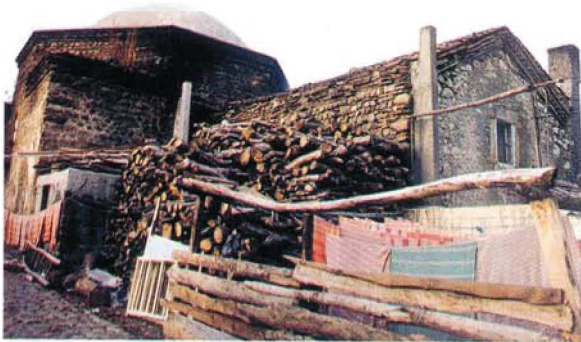
Türk hamamları plan özellikleri bakımından sıcaklık ve halvet esas alınarak altı ana başlıkta gruplandırılmıştır.

Bunlar;

- 1 Haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip
- 2 Yıldızvari sıcaklıklı tip
- 3 Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip
- 4 Çok kubbeli sıcaklıklı tip
- 5 Orta kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip
- 6 Soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip olarak belirlenmiştir⁶. Ayrıca her grubun kendi içinde çeşitlendirmeleri bulunmaktadır.

Anadolu'da inşa edilen ilk hamamlar, çoğunlukla haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli plana sahiptir. Eski Türk mimarî geleneğine bağlanan ve menşei dört eyvanlı avlulu binalar olarak kabul edilen⁷ bu plana sahip hamamlar arasında Ani I no.lu (11. yüzyıl) ve Ani II no.lu (12. yüzyılın 2. yarısı)⁸ hamam, Mardin Radviyye (1176)⁹, Mardin Yeni Kapı (13. yüzyılın 2. yarısı)¹⁰, Kayseri Huand Hatun (1236)¹¹, Konya Sahip Ata (1258)¹² ve Beyşehir Eşrefoğlu (1279)¹³ hamamları sayılabilir.

Çalışma konumuz olan ve külliye'nin bir yapısı olarak inşa edilen Köprülü Mehmet Paşa Hamamı, kare planlı soyunmalık, enine dikdörtgen planlı ılıklik, enine uzanan ortası kubbeli ve iki kemerle ayrılan yan bölümleri tonozlu bir sıcaklık ile, buraya açılan kare planlı iki halvet hücresiyle, "ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip" in bir örneği olarak değerlendirilebilir. Anadolu'da çok yaygın olarak kullanılan bu tipin örnekleri arasında Bursa Nalıncılar (1364)¹⁴, Mudurnu Yıldırım (1382) kadınlar bölümü¹⁵, Bursa Ördekli (14. yüzyılın sonu) kadınlar ve erkekler bölümü¹⁶, Bursa Şengül Hamamı (14. yüzyıl sonu)¹⁷, Bursa Muradiye (1422)¹⁸, Edirne Mihail Gazi (1422) erkekler bölümü¹⁹, Ankara Karacabey (1440) kadınlar bölümü²⁰, Bursa Başçı İbrahim (1459)²¹, Bursa İbrahim Paşa (1485)²², İznik Büyük (15. yüzyıl)²³, Gebze Çoban Mustafa Paşa (16. yüzyıl başı) erkekler bölümü²⁴, Azapkapı Sokollu (1577)²⁵, Bolu Sultan (16. yüzyıl) kadınlar ve erkekler bölümü²⁶, Yenişehir Çifte Hamam (17. yüzyıl) kadınlar bölümü²⁷ bulunmaktadır.

Resim : 5

Resim : 6

Bu yapılardan, Nalıncılar, Muradiye, İznik Büyük, Çoban Mustafa Paşa, Sokollu Mehmet Paşa, Sultan ve Yenişehir hamamları, örneğimizle tam bir benzerlik göstermekte olup; enlemesine dikdörtgen planlı sıcaklık bölümü iki yanda kemerlerle üç bölüme ayrılmış, ortada oluşan kare birim kubbe, yan birimler ise tonozla örtülmüştür. Kubbeye örtülü kare planlı halvet hücreleri de birer kapı ile sıcaklık bölümüne açılmıştır. Plan şeması olarak Köprülü Mehmet Paşa Hamamı ile aynı gruba girmekle birlikte, Mudurnu Yıldırım, Ördekli, Şengül, Karacabey, Mihail Gazi, Başçı İbrahim ve İbrahim Paşa hamamlarında, sıcaklık bölümünde, ortada bulunan kare birimler, daha büyük boyutlu yapılar yan birimlerden ayrılmış, ayrıca bu birimin duvarları kademelendirilerek, orta mekânın vurgulanması sağlanmıştır. Karacabey ve Başçı İbrahim hamamları, üç bölümlü ılıklik mekânlarının, ortadaki biriminin eyvan şeklinde doğrudan sıcaklık mekânına açılmasıyla, hem bu örneklerden hem de Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'ndan farklılık göstermektedir. Mudurnu Yıldırım, Ördekli, Mihail Gazi ve Başçı İbrahim hamamları da, sıcaklık mekânının halvetlere açılan yönünde, duvarın, eksende üçgen biçiminde bir çıkıntı oluşturması ve halvet hücrelerinin kapılarının, bu çıkıntının iki yanına yerleştirilmesi ile farklı bir özelliğe sahiptir.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda, halvet hücreleri, kare planlıdır. İbrahim Paşa Hamamı dışında, diğer karşılaştırma yapılarında da halvet hücrelerinin kare planlı olduğu görülmektedir. İbrahim Paşa Hamamı'nda ise, hücrelerin duvarları gelişigüzel kademelendirilerek, mekânların kare formu bozulmuştur.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda, sıcaklık bölümünde, halvet hücrelerine açılan kapıların arasındaki duvar yüzeyinde dikdörtgen biçimli bir niş bulunmaktadır. Nalıncılar, Şengül, Karacabey, İznik Büyük, Sultan ve Gebze Çoban Mustafa Paşa hamamlarında da, bu bölümde birer niş vardır. Şengül ve Karacabey hamamlarında örneğimizde olduğu gibi dikdörtgen; Nalıncılar Hamamı'nda üç kenarlı, İznik Büyük Hamamı'nda üçgen, Bolu Sultan Hamamı'nda beş kenarlı, Gebze Çoban Mustafa Paşa Hamamı'nda ise yarım daire biçimindedir. Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'ndan farklı olarak, Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda, sıcaklığın yan duvarlarında da

dikdörtgen biçimli, büyük boyutlu birer niş yer almaktadır.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda, halvet hücrelerinde de büyük boyutlu, dikdörtgen biçimli birer niş bulunmaktadır. Şengül ve Başçı İbrahim hamamları, halvet hücrelerinde birer dikdörtgen nişe sahip olmaları ile Köprülü Mehmet Paşa Hamamı ile paralellik göstermektedir.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda soyunmalık mekânı kare planlıdır. Mudurnu Yıldırım, Muradiye, Mihail Gazi, Karacabey, Başçı İbrahim Paşa, İznik Büyük, Sultan, Azapkapı Sokollu, Çoban Mustafa Paşa ve Yenişehir hamamlarında da, örneğimizde olduğu gibi soyunmalık mekânı kare planlıdır. Bursa Şengül Hamamı'nda ise farklı olarak merkezi kare mekân, iki yanda, ana mekâna büyük kemerle açılan dikdörtgen planlı birer küçük mekânla genişletilmiştir. Nalıncılar Hamamı'nda dikdörtgen, Ördekli Hamam'ın her iki bölümünde de, yamuk planlı birer soyunmalık görülmektedir. Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda ılıklık mekânı, enlemesine dikdörtgen planlıdır. Bu açıdan, Ördekli, İznik Büyük, Yenişehir ve Azapkapı Sokollu hamamları, örneğimizle benzerlik göstermektedir. Yenişehir Çifte Hamam hariç, diğer yapılarda, ılıklık mekânı, küçük temizlik mekânlarına açılmaktadır. Örneğimizden farklı olarak Nalıncılar, Mudurnu Yıldırım, Ördekli Hamam kadınlar bölümü, Mihail Gazi ve Çoban Mustafa Paşa hamamlarında ılıklık kare planlı; Karacabey ve Başçı İbrahim hamamlarında da üç bölümlüdür. Muradiye, İbrahim Paşa ve Sultan hamamlarında ise ılıklık mekânı bulunmamaktadır.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda tüm mekânlar aynı eksen üzerinde dizilmişlerdir. Nalıncılar, Ördekli, Muradiye, Mihail Gazi, Karacabey, Başçı İbrahim, İbrahim Paşa, Sultan, Azapkapı Sokollu, Çoban Mustafa Paşa ve Yenişehir hamamlarında da aynı özellik görülmektedir. Şengül ve İznik Büyük Hamam'da ise farklı olarak bir eksenle soyunmalık, diğerinde ise ılıklık, sıcaklık ve halvetlerin yer aldığı iki eksenli, Mudurnu Yıldırım Hamamı'nda da, bir eksenle soyunmalık, diğerinde soğukluk ve bir diğerinde de ılıklık, sıcaklık ve halvetler olmak üzere üç eksenli bir düzenleme vardır.

Köprülü Mehmet Paşa Hamamı'nda soyunmalık mekânı, üst seviyede yer alan pencereler, diğer mekânlar ise örtü sisteminde bulunan fil gözleri ile aydınlatılmıştır.

Türk hamamlarında aydınlatma, gün ışığı ile yapılan tabii aydınlatma ve zamanın aydınlatma araçlarından yararlanılarak yapılan yapay aydınlatma olarak iki grupta incelenir²⁸.

Hamamlar fonksiyonları gereği mahremiyet gerektiren yapılar olduğundan bunların tabii aydınlatmalarında genellikle mekânların örtü sisteminde bulunan ışıklardan faydalandığı görülmektedir²⁹. Beylikler Döneminden itibaren soyunmalık mekânı kubbelerle örtülmeye başlanınca, önce erkekler kısmında olmak üzere, soyunma bölümünün duvarında, üst seviyede veya kubbe kasnağında küçük pencerelerin açıldığı görülür³⁰.

Karşılaştırma eserlerinden Mudurnu Yıldırım, Ördekli, Şengül, Karacabey, Başçı İbrahim, İbrahim

Paşa, İznik Büyük ve Çoban Mustafa Paşa hamamlarının soyunmalık bölümlerinde üst seviyede, örneğimizde olduğu gibi pencereler yer almıştır. Diğer mekânların aydınlatılması da, örtü sistemindeki fil gözleriyle sağlanmıştır.

Bir grup hamamda da, bu planın bir alt grubu olarak değerlendirilebilecek bir uygulama görülmektedir. Bu düzenlemede, sıcaklık yine enlemesine dikdörtgen planlı olmakla birlikte, üçlü değil, ikili bölüntü söz konusudur. Mekân bir kemerle ikiye bölünmüş; kubbeli kare birim, tek yönde tonozlu bir birim ile genişletilmiştir. Bu plana sahip hamamlara, Bursa Yıldırım (1400-1407)³¹ Bursa At Pazarı (15. yüzyılın ilk yarısı)³² Bursa Kaygan (1439) erkekler bölümü³³, Bursa Çukur (1480) kadınlar bölümü³⁴, İznik Hacı Hamza (15. yüzyıl)³⁵ ve İstanbul Şengül (15. yüzyıl)³⁶ hamamı örnek verilebilir.

Gümüş Tekke Hamamı ile Gümüşhacıköy Böcükü Hamamı ise, soğukluk, sıcaklık ve halvet bölümlerinin eş mekânlar halinde tertiplendiği tipin örneklerindedir³⁷.

Tekke Hamamı orta bölümü kubbe ile örtülü, iki yanda büyük boyutlu sivri kemerli birer nişle genişletilmiş bir soyunmalık, soyunmalıktan geçilen bir ılıklık ve ılıklığa açılan sıcaklık ve iki halvet hücrelerinden oluşmaktadır. Yaklaşık kare planlı bu mekânlar kubbe ile örtülüdür.

Böcükü Hamamı ise enlemesine dikdörtgen planlı soyunmalık, soyunmalıktan geçilen ve boylamasına dikdörtgen planlı bir ılıklık ile aynı eksen üzerinde yer alan kare planlı sıcaklık ve iki halvet hücreleri ile aynı tipin farklı bir uygulamasıdır.

Daha çok özel hamamlarda ya da küçük boyutlu hamamlarda rastlanan bu tipin tespit edilebilen ilk örneği Kayseri-Sivas Sultan Han (1230) hamamıdır³⁸. İzmit Yukarı Pazar Hamamı (14. yüzyıl)³⁹, İnönü Sadık Bey Hamamı (14. yüzyıl)⁴⁰, Yenişehir Saray Hamamı (14. yüzyıl)⁴¹, Bursa Orhan Gazi Hamamı kadınlar bölümü (14. yüzyıl)⁴², Yarhisar Orhan Gazi Hamamı (14. yüzyıl)⁴³, Edirne Kemalli Köyü Hamamı (14. yüzyıl)⁴⁴, Edirne Mihail Gazi Hamamı (15. yüzyıl)⁴⁵, Bozöyük Kasım paşa Hamamı kadınlar bölümü (16. yüzyıl)⁴⁶ ve İznik İsmail Bey Hamamı (16. yüzyıl)⁴⁷ bu tipe ait başlıca yapılardır.

Tekke Hamamı'nda soyunmalık bölümü kare planlıdır, ancak iki yanda yer alan büyük boyutlu nişlerle dikdörtgene dönüştürülmüştür. Böcükü Hamamı ise enlemesine dikdörtgen planlıdır. Soyunmalığın nişlerle genişletildiği uygulama, diğer yapılar arasında bulunmaktadır. İnönü Sadık Bey Hamamı dışındaki eserlerde soyunmalık kare planlıdır.

Tekke Hamamı'nda ılıklık kısmı merkez durumda olup soyunmalık, sıcaklık ve iki halvet hücreleri birer kapı ile ılıklığa açılmaktadır. Edirne Kemalli Köyü Hamamı'nda da aynı uygulama söz konusu ise de Kemalli Hamamı tek halvetlidir.

İzmit Yukarı Pazar ve İnönü Sadık Bey hamamlarında soğuklukta, bir kemerle ayrılmış, ılıklık ve sıcaklık kısımlarına geçilmekte, her biri birer halvet hücrelerine açılmaktadır. Yenişehir Saray Hamamı ile Yarhisar Orhan Gazi Hamamı'nda halvet yoktur. Saray Hamamı'nda soyunmalıktan ılıklığa, ılıklıktan sıcaklığa geçilmektedir. Orhan Gazi Hamamı'nda ise

sıcaklık ve ılıklik birer kapı ile soyunmalık mekânına açılmaktadır. Edirne Mihail Gazi Hamamı'nda soyunmalık bölümü birer kapı ile iki yanında bulunan ılıklik ve sıcaklığa, sıcaklık da bir kapı ile halvet hüccresine açılmaktadır. İznik İsmail Bey Hamamı'nda ılıkliktan bir kapı ile soyunmalık ve sıcaklığa, buradan da halvet hüccresine geçilmektedir. Bozöyük Kasım Paşa Hamamı'nda ise soğukluktan ılıklığa, ılıkliktan birer kapı ile de sıcaklık ve halvet hüccresine girilmektedir.

Böcükli Hamam'da sıcaklık ve iki halvet hüccresi aynı ekseninde yer alıp, sıcaklık ve bir halvet hüccresi, ortadaki diğcr halvet hüccresine, bu halvet hüccresi de

DİPNOTLAR

- * Fahriye BAYRAM, Sanat Tarihçisi, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kültürel Faaliyetler ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ulus-ANKARA/TÜRKİYE
- 1 S.Erken, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C. I. (2.Baskı), Ankara, 1983, s.294; ayrıca Y.G.M. Arşivi, 580 no.lu defter, s.127, sıra 77'de kayıtlı Köprülü Mehmet Paşa Vakfı'na ait Evsaili Zilhicce 1071 tarihli vakfiyede "iki halvetli bir hamamı...." sözleriyle hamamdan bahsedilmektedir.
 - 2 A.H.Hüsameddin, Amasya Tarihi, C.I. İstanbul 1330, s.352.
 - 3 A.H.Hüsameddin, a.g.e., s.352.
 - 4 Kitabenin transkripsiyon ve tercümesi, Başbakanlık Arşivi uzmanlarından Sayın Oktay Şimşek tarafından yapılmıştır.
 - 5 A.Ankaralı-E. Öztahtacı, İlimiz Amasya, Amasya 1968, s.19; İ. Çakan, İlçemiz Gümüşhacıköy, Samsun 1988, s.47.
 - 6 S.Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", Tarih Dergisi, 11/15 (1960), İstanbul, s. 99-120 (s.108-114).
 - 7 S.Eyice, a.m., s.115.
 - 8 İ.Akçay, "İlk Türk Hamamları ve Şifahanelerde Isıtma Tertibatıyla İlgili Bir Araştırma" Ülkemiz, 2/13, 2/14 (1967), s.23-33.
 - 9 A.Altun, Mardin'de Türk Devri Mimarisi, İstanbul 1969, s.113-116.
 - 10 A.Altun, a.e., s.114-115.
 - 11 M.Akok, "Kayseri Hunad Mimari Külliyesi Rölövesi", Türk Arkeoloji Dergisi, XIV/1, Ankara, 1967, s.1-44.
 - 12 H.Karamağaralı, Şahip Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, 3, Ankara, 1992, s.49-75. Şek.1.
 - 13 Y.Önge, "Konya Beyşehir'de Eğrefoğullu Süleyman Bey Hamamı", Vakıflar Dergisi, VII, İstanbul 1968, s.139-144.
 - 14 E.H. Ayverdi, İstanbul Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402), İstanbul 1966, s. 287-289, R. 436.
 - 15 E.H. Ayverdi, a.e., s. 350-354, R. 581.
 - 16 E.H. Ayverdi, a.e., s. 476-477, R. 820.
 - 17 E.H. Ayverdi, a.e., s. 479-480, R. 827.
 - 18 E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II.Sultan Murat Devri 806-855 (1403-1451), C.II, İstanbul 1973, s.321, R.573.
 - 19 S.Erken, "Edirne Hamamları" Vakıflar Dergisi, X, Ankara 1973, s.403-419, pl.2.
 - 20 E.H. Ayverdi, Çelebi Devri..., s.265, 267, R.458a.
 - 21 E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481), C.III, İstanbul 1973, s.132-133, R.205.
 - 22 E.H. Ayverdi, a.e., s.139-143, R.213.
 - 23 A.S.Ülgen, "İznik'te Türk eserleri", Vakıflar Dergisi, I, Ankara 1938, s.53-69, R.85-a.
 - 24 K.Klinghardt, Türkische Bäder, Stuttgart 1927, s.30-34, abb. 31.
 - 25 Y.Önge, Sinan'ın İnşa Ettirdiği Hamamlar, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988, s.403-428.
 - 26 İ.A.Yüksel, Bolu Yıldırım Beyazıt Külliyesi Hamamları ve İmaret Camii, Ankara 1993., s.69-71. Şek.8.
 - 27 K.Klinghardt, a.g.e., s.53-54, abb. 61.
 - 28 Y.Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", Vakıflar Dergisi, VIII, Ankara 1978, s.121-135 (s.121).
 - 29 Y.Önge, Sinan'ın İnşa Ettirdiği Hamamlar, Mimarbaşı Koca

- Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988, s.414.
 30 Y.Önge, a.m., s.415.
 31 E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri..., s.481-482, R.831.
 32 E.H. Ayverdi, Çelebi Devri..., s.358-360, R.627d.
 33 E.H. Ayverdi, a.e., s.360-362, R.628d.
 34 E.H. Ayverdi, Fatih Devri III, s.134-135, R.207.
 35 A.S.Ülgen, "İznik'te Türk Eserleri", Vakıflar Dergisi, I, Ankara 1938, s.68, R.74.
 36 E.H. Ayverdi, Fatih Devri IV, s.608-609, R.927.
 37 S.Eyice, a.g.m., s.115.
 38 S.Eyice, a.m., s.114.
 39 K.Klinghardt, a.g.e., s.27, pl.22.
 40 K.Aru, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul 1949, s.128, pl.129.
 41 E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, s.114.R.133.
 42 E.H. Ayverdi, a.e., s. 15, R.18.
 43 E.H. Ayverdi, a.e., s.205, R.288.
 44 E.H. Ayverdi, a.e., s.340, R.567.
 45 E.H. Ayverdi, Çelebi Devri..., s.469, R.806.
 46 K.Klinghardt, a.g.e., s.28, pl.24.
 47 K.Klinghart, a.e., s.41, pl.47.